

बैतडी र डडेल्धुराको लोकसाहित्य

- धर्मराज थापा

अब त हाम्रो लोकगीत र लोकसंस्कृतिले आफ्नो धुस्त्रे जीवनमा बसन्तको सौरभ छर्दै आफूभित्रै कठाङ्गिएका घरवारविहीन चरा चुरंगीहरूलाई खिच्न आज यौटा सुनौलो नयाँ बिहानलाई नगीच ल्याइरहेको छ । हजारौं हजारौं कोशसम्म उड्न सक्ने त्यो लोकगीतका पात रूख-बाट झरेर खाल्टोमा मल बन्न पुगेको भए तापनि यसै मलजलको रसानीले फेरि नयाँ चिल्ला र चम्किला बिरुवालाई उमार्दै नयाँ रंग नयाँ सुगन्ध छर्दै कयौं निराश पन्छीलाई नयाँ गुँड बनाउने जांगर दिँदछ । आज हाम्रो लोकगीतका निर्माताहरूले नयाँ घर नयाँ चलनचाँजो बसाउनका निम्ति लोकसाहित्यकै हांगामा बसेर हिमाली रागको उद्घाटन गर्न थालेका छन् । पुरानो तमलको बूढी-बाट नयाँ आँकुरा मुजुराए झैं पुराना हिमाल र पर्वत, मैदानका भित्ता भित्ताबाट नयाँ भावनाको लहर भुमरिएको छ । पुराना पात झरिसके, झर्दैछन् र नयाँ पल्लाए । नैशाख रातो-पोरो तन्देरी जस्तै गुरासे मुस्कान लिएर फक्रक्क फुलिसकेको छ । तुवालोले जति नै यसको सौन्दर्यलाई ढाकन खोजे पनि अब यहाँ रमाइलो सुखद वर्षा बसिएर अनुहारको धूलो मैलो पखालिई एकदम उज्यालो हुनेछ । यो दिन अब टाढा छैन ।

लोकसंस्कृति र लोकगीत भन्नु नै हाम्रो प्राचीन जातिको सभ्यता हो, अर्थात् हाम्रो पुख्रि कसरी राष्ट्रलाई स्वतन्त्र राखे औ सामाजिक जीवनलाई कुन पारासंग बिताए इत्यादि चाँजोपाँजोको सिलसिला जान्नलाई हामी लोकगीत र लोकसंस्कृतिको दिशापाट्टि फकिनुपर्दछ । यसै दिशातिर हेर्दा मात्र इतिहासको अनुहार छलङ्ग देखिएला र आफ्नो राष्ट्रको संस्कृतिको ज्ञान भएपछि मात्र आधुनिक प्रगतिशील युगलाई स्वागत गर्दै भोलिको उज्जल बन्दै गैरहेको युगको विश्राममा छिटो छिटो पुग्न सकौला ।

हामी यसै प्रगतिको उल्लिखित/उल्लिखनमा आफ्नो देश र जातिलाई लैजान विश्वका बन्धुहरूसित काँध मिलाएर

लक्ष्यका छानो चढी धुरी मार्न आज हामीले आफू-आफ्नो जीवनको छेत्रमा एक पला नसुतेर, अल्छ्याइ नझिकेर चिम्म आँखां नचिम्ली हृदम टाठो र बाठो, जांगरिलो हुनुपरेको छ । आज हामी भाग्यको फेर समाती पुर्पुरो ठोक्ती हिडेका, युगको बाटो नपल्याई भीतारिइरहेका जति छौ सबैले आफ्नो आफ्नो जिम्मेदारी सगालेर एकसाथ लम्कनुपरेको छ । साहित्यको मार्ग समातेर हिड्ने साहित्यिकले हनुमानलाई बाटो छेक्ने लङ्किनीका झैं खालि बाटो ओगट्ने मात्र हुनु पनि भएको छैन । यस बाटोमा झ्याङ्गाडी फाँड्न छिटो र छरितो अंगुवा सदाँर भैसकेको रहेछ भने पनि त्यस अगुवाले आफ्नो उत्तरदायित्वलाई लगाउ गरिदिने साक्षी सम्झेर आफूसंगसंगै लैजाने उदार हुनुपर्छ । अथवा एकसुरले आफू हिडिरहेको बाटोमा अर्को चोट्टा जूवा खेल्दै आफ्नो बाटोको हफवा बनेर साहित्यको बाटोमा शरण पने, विश्राम गर्न आएको रहेछ भने त्यस्तालाई बाटो खोलिदिनुपर्दछ । धर्म र मन भएको आजको तन्देरीको जीवन आफ्नो क्षेत्रमा खल्ल र सिद्धान्तको चूलीमा चढेर घाम झैं झुल्किन, चरा झैं उड्न हिउंचूलीको टुप्पो झैं मुस्कुराउन गाह्रो पर्दछ ।

आज लोकसाहित्यको गजुर सिगाउँ हिड्ने साहित्यिकले सर्वप्रथम नेपाली धर्तीको मुटु छाम्नुपरेको छ । 'यसैको मुटु छाम्दै जाँदा पानीका रहभित्र माछा गुजुल्टिएर बसें झैं लोकगीतका थरी थरी भाका भएका पोकाहरू फेला पर्दछन् । लोकगीतको खोज गर्न खोजुवाको अगाडि नयाँ र पुरानो भावनाले पूर्ण भएका लोकगीतहरू देखिन्छन् । त्यस बेला ती दुबैलाई एकै गादोमा होली संकलन गर्नुपर्नेछ । ती गीतहरूको ऐतिहासिक महत्वलाई नयाँ र पुरानोमा छुट्याई क्रमबन्ध पारी पुस्तिकाकारको रूप दिई गएमा संप्रहकर्ताको ईमान्दारीमा शंका गर्ने ठाउँ रहदैन । नैपालको जुनसुकै ठाउँ थलाको लोकसंस्कृति अथवा लोकगीत होस् समान भावनाले संकलन गर्नुपरेको छ ।

यी जाति नेपालका प्राचीन हुन, यी जाति सबै सरेर आएका आधुनिक हुन् भनी संकिर्णता ल्याई गरेको कामले उपेक्षा गरिएका आफ्नै राष्ट्रका सन्तानले हामीलाई सौताने व्यवहार गरेका रहेछन् भनी धिक्कारको फूल साहित्यकको चिहानमा चढाउन बेर मान्ने छैनन् । यसै सिलसिलामा भनी, बैतडी र डडेल्धुरा प्रदेशमा हुड्को बाजामा नेपालको प्राचीन लोकगीत गाउने लोककलाकारहरू पाइन्छन् । यिनीहरूमा पनि यो प्राचीन हो र यो चाहि आजभोलिको हो भन्ने चेतन भएका कलाकारहरूले महत्वपूर्ण लोकगीत, लोकभजन, सवाई आदि गाउन थाल्छन् र श्रोताहरूको चाखपट्टि बढ्ता ध्यान दिन्छन् । श्रोतागण लोकगीतका महत्वको कसी जान्न नसक्ने खालका रहेछन् भने गायकले लोकगीतको श्रृंखलालाई भाँचेर नयाँ छड्क्याइलो लोकगीत प्रस्तुत गर्न आतुर भैहाल्छ । पुरानो लोकगीतको हांगामा कल्प लगाई नयाँ लोकगीतको फूलको डाली गासिदिएको श्रोतालाई पत्तै हुँदैन । यस्तो हुन आएको लोकगीतमा संग्रहकतले पूर्ण ध्यान दिनुपर्छ । बैतडीको हुड्के गिरधारी कलाकारले गाएको अतिप्राचीन लोकगीत र सवाईहरू यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ । बैतडीमा संग्रामपुर कार्कीले बेहीजति फाडेर राजालाई राजगद्दीमा बसालेको पुख्र्यौली अधूरो कथा यसरी आएको थियो :-

क्यालो ढोल, क्याली ताल
खैर खमोरकी ढोल
ढोलको शब्द ताल अचत ढोली ढोली बजा
पूर्व दिशा कसो बादल पश्चिम दिशा कस्तो
बादल
पूर्व दिशा पँलो बादल पश्चिम दिशा सेतो
बादल
जदौ मेरो वरमा ! जडौ जदौ ! जदौ
आजको दिनमा राजाको राज गद्दीमा राज
राज हुँदैछ
मन्त्रिका छोराहरू राजगद्दीको प्रबन्ध
मिलाउँदैछ
त्यस अवस्थामा खुशियाली गीत गाइने
गाउँदैछ
मेरी गडमा कसा कसा पाइक्या छन्
मेरी गड घौदिनेको पाइक्या
धन्य रानीका दूध धन्य राजाका पूत
तेरी गड घौदिने मे जो घा

यति भनेर हुड्कालाई म्वाइँ खाएपछि राजाको वर्णन बीचमा छोडेर त्यस गिरधारीले नाच्ने छनकको गीत यसरी झिक्थो :-

अव:- क्याव कयो सौक्यानी बाउजु क्या कयो
सौक्याले,
घन घस्या घन घन घन घस्या घन,
बचिरह्या बाह्रै मासा मन्था कमै जन ।
अव:- जोबनले क्या गरू मैले करमले जोगेनी
बनायो

त्यो हुड्के कलाकार फेरि वंरागो भावनाबाट उल्टिटिएर यो देश र परदेश कालो कुतलि बेहो भन्ने कुमैयाँ र नेपाली मिश्रित गीतले आधुनिक फेसनलाई गिज्याउन पुग्दथ्यो :-

यो देश बेह्या पदेश बेह्या
काली कुरताले मेरी सैला,
हेर मेरी यो गति होइगै
तेरी सुरताले मेरी सैला !
उन बंगी काली गंगा
उब लाग्या गुना मेरी सैला !
मेरा जति तैला सुच्या
तेराले परान् हुना मेरी सैला !
यो बटि हिड्दा हिड्दा
पुगि गो दे मासगै मेरी सैला !
नैन मेणी केन माडौँ
मै त रीके मारगै मेरी सैला !
उनचली काली गंगा
उब चल्यो हाँवा मेरी सैला !
तेरा देश कति रीला
डाली माइ की कौवा मेरी सैला !
धान बाली हरी र गै
पीपलका छायाले मेरी सैला !
उढी पउन्छे भीट हुँदैन
के गरू मायाले मेरी सैला !
जुस केला, कानडी केला
भालमोडीमा मेला मेरी सैला !
तैले लाइछै गैलो माया
मेरो जाने बेला मेरी सैला !
याँ बाटे हिट्ना हिट्ना
पुगिगयो घमा मेरी सैला !

मेरो हुन खायौ मायौ अस्यालु कुमडा मेरी
सैला !
पूर्व जाने गोरखाली मूला चौतो बाइग्यो
मेरी सैला
बचिरौला फिर भिद् होली नती ईती
होइग्यो ॥

तेरो मेरो कर्ममा भीख मागी खानुपच्यो, अर्काको
भरले कर्त नजानु रहेछ भन्दै 'न्याउला' गीतमा आफनो
विरह बैतडी जिल्लाले यसरी पोख्छ :-

भैसा म ताइ लेक लैग्यो बेथाकी डरले
नेउल्या ।
काई पनि नजानु रेछ अर्खाका भरुले
नेउल्या ।
आज बासा फुलौटी गाउ भोल लेक नागु छ
नेउल्या ।
तेरा मेरा करमैमा साइ, मेरा बोल्नीका
बाज ! देश भीख भान्न छ नेउल्या ।
घट्ट मैले ढोपाए न जतरा पिसुकि नेउल्या
तम हुम भिट होली उपरो बिमुकि नेउल्या
मैसालो कां मरिरेछ चरपटी वाटि यो
नेउल्या !
बास दिनकी गौडया भीट रूगरात काटियो
जर्मनले बेकुल लायो पलटन घेरियो नेउल्या
खाइ न पाइको बूको माया कभर बेडियो
नेउल्या
बाइ भैसा डाइ दूध लमपस्यानी खीर
नेउल्या ।
जै की तै कसरी खान्छे उइ कि मेरा शिर
नेउल्या
कि धनी नेपालको राजा कि महा चिनको
नेउल्या ।
पुरानो हौसिया मै हू पुराना दिनको नेउल्या
बंगला घामले सुके चीन पहाडका नेउल्या
रस साइकी चेउडेनी रंग नैन बाहाडका
नेउल्या ।

चीनसित नेपालको साइनो जति पुरानो छ तंसित
मेरो पुरानो माया त्यत्तिकै थुप्रिएको छ भन्दै त्यस्तो
पुरानो मायालाई पनि आफूले सुख पाए लत्याउन खोज्ने
आफूले बाहुली समातेर खेल्न लागेकी प्रियतमालाई

माथिको गीतमा भनिरहेको छ । चीनका पहाडका सेता
वगला त घामले सुके सुके परन्तु मेरा आंखालाई सधै
तृप्ति दिने साइकी सुन्तले रस मेरो निमित्त सुकेको काठ
भयो भनी खिन्नता प्रकट गर्न पनि छोडेको छैन । फेरि
तिमी त रिसाउंल्यौ कि मेरो त हास्ने, खेल्ने बानी
भन्दै त्यो फरासिलो रसिकले आफनी प्रेमिकालाई छुट्टिने
वेलामा सलाम गर्दै :-

भैसीले गल्यौन चुड्यौं हे हे भैसी काली
नेउल्या !

मेरो छ हासन्या बानी
हात जोडी सलाम गर्दौ जनदिया गाली
नेउल्या !

बैतडीका प्रीतराम बबैत ढोलुगेहरूका साथ 'ढोलुगे
खेल' खेल्दछन् । जसरी बैतडी समाजका प्राचीन पुर्खा-
हरूले रावण र मन्दोदरीको व्यंग्य सवाल जवाफ आफ्ना
शैलीको भाषामा लेखेर गाई छोडेका थिए, त्यही पारामा
अहिलेसम्म धार्मिकभजन एकादशी पूर्णिया तिथि परेका
दिनमा मन्दिरमा गाउंछन् । यस लोकभजनमा कुनै
आधुनिक बनावटी कला छैन । छन्द प्राचीन छ, भावना
प्राचीन छ । यस व्यङ्ग्य लोकसाहित्यको प्रवाहमा
नारी मन्दोदरीको पातिव्रत्य उद्धार यसरी पोखिएको
छ :-

रामज्यू कै दिशा छैन, कठ रामज्यू कै
दिशा छन
रामज्यू वृन्दावन मारका हुरीन खानी लाग्या
कठबरमा ! हरीनको, पाइन हराइग्यो
भारका घोरड खानी लागदा
हाई ... के तोली देख मै क्यो चनाखी
मौरा बनोली हाइरू बस
हाई ... खानले भरियो हाइरू बस ।
हाई ... गडामा तितरो बास्यो गडो ...
क्या गयो गैचन खोला पडीग्यो
घुडा जोला देखु मे हाइरूबस
कांसाको बटुका हाइरू बस
यो दाया खानदेउ चनखी
खानले भरियो हाइरू बस ।
केलडी खाम हाइरू बस
कन्डोली देखु मै हाइरू बस ।
कुमाली ठान हाइरू बस

यो दाया खान देउचन की
लंका मन्दोदरी घूतघूत हांसी
घूत घूत घूत घूत हांसन लागि
लंकाको रावन्ने रिसान लाग्यो,
ते रानी मन्दोदरी के बात हांसी ?
गर हो मन्दोदरी हांसाको विचार ।
लंका मन्दोदरी बोलन लागि
“मै गुसाई सुदैब हास्यो ।”
लंकाको रावन्ने बोलन लाग्यो
कि छे के रानी ! गोडाको डुंडो
क्यो हो मन्दोदरी हांसाको विचार ?
लंका मन्दोदरी हांसन लागि
काकड बिराली मुसी दोली रैथी
मुसीले बिराली दाडिरे लाल !
काली बिराली धुरू धुरू रोई ।
ते बात रावन्ने मै हांसो आइ छ”
लंकाको रावन्ने बोलन लाग्यो ।
झूटी हो रानी झूटी हो बात
मुसी बिराली घाटतैन लाल, केहो
“ताल्न महोली खेलन लागि गैछ
माछीले मृग समाइछरे ताल
ते बाब्र मै हांसो आइछरे लाल”
झूटी हो रानी झूटी हो बात । केहो
“लोहा लौडी धुलियाले खाइछरे लाल ।”
“झूटी हो रानी ! झूटी हो बात”
लंका मन्दोदरी बोलन लागि
मेरा बैना सीता की अडिया ढुगारै
सुनौला गातले उज्यालो भैछ
लंकाकी रावन्ने छ ।
अजुध्या रामज्यू कि ज्युनार भैछ
मेरी बैना सिताले अडियाव लाइछ
लंका अन्यारो भै बगेछ रे लाल !”
लंकाको रावन्ने बोलन लाग्यो—
“लंका उज्यालो हुन्या कसि रे लाल !
काउ इफी अजुध्या के भेसझी ?”
लंका मन्दोदरी बोलन लागि
जनलिए सीताको धोकी
सीताका धोकाले राज ह्यो
तै बाटा होलो विनाश ।
लंकाको रावन्ने अकस पन्यो
लंका मन्दोदरी बोलन लागि

स्वामीको अकस छोडी बौला
तम गुसाई रावन्ने जोगी भेस जौ
लंकाको रावन्ने जोगी भठायो
गैरुयानी कपडा रंगौछरे लाल ।
सालकी मदुरी बनाइछरे लाल ।
मनपर चिमटा बनाइछरे लाल ।
गाथ गुसाईका बघम्बर छाला
टाहु गुसाईका रूदरकी माला
बैली गुसाई टीभुरकी सोटा
कान गुसाईको झोली मेखला
कान गुसाईका केदारी कंकड इत्यादि

एवं रीतसित प्राचीनभन्दा पनि प्राचिन श्री बाल्मीकि ऋषिको व्याघ्राबाट क्रौञ्च पन्थीका दुइ जोडीको विषादपूर्ण मरण देखेर स्फुरित हुन गएको रामायण जस्तै पुख्रिले रचना गरी छोडेका यी लोकसाहित्यका ग्रन्थी मुख मुखबाट फुकाउदै लैजान्छन् । जो अद्यापि हाफ्रा अग्ला पहाडमाथि साँझ बिहानका जून घाम जत्तिकै हामीले देख्न र सुन्न पाइरहेका छौं ।

अब मनपरेकी मायालुलाई डांडा कटाई विदेश लैजांदा मेरो खुकुरी तैले भिलिस् र लट्टीपट्टी जती मै बोकुंला तंचाहि रिक्त हिंडलिन् भन्ने भावनाहरू पनि एक पंक्ति गीतमा यसरी खाँदिएका छन् :-

खुकुरी भीरली लट्टी पट्टी मै समौलो तै रिक्ती हिंडली

बैतडीको अन्धा सूरदासका मुखबाट निस्किएका सत्यकलिको सवाई सुन्दा मलाई कविशिरोमणि श्री लेखकनाथको सत्यकलि सम्वादको पाता पल्टाउन मन हुन्छ । हाफ्रो शिरोमणि अहिले यस कोकमा हुनुहुन्न । बैतडीको पृथ्वी चनका आंगनमा सत्यकलिको सवाई भट्टयाउने सूरदास पनि कविज्यूकै दौतरी होला । सूरदासको सत्यकलिको सवाई आफनै शैलीको छ, यतापट्टि ध्यान दिनुहोस्, सत्य जुगमा पूर्व दिशाबाट यौटा गरुड राजा आयो, पश्चिम दिशाबाट गरुडनी आइन् र दुइटाको बातचित भइरह्यो । गरुड राजारानीको बसउट हुंदा गरुडले कैलासनाथसित मागे र गरुडनी रानोलाई खुवाउन ‘अमरफल’ ल्याएका थिए । पश्चिमबाट गरुडनीले पनि ‘इन्द्रफल’ ल्याएकी थिइन् । यी दुबै फल खाए पछि गरुडनी गर्भवती भएर दश महीनामा

योटा फुल पारिन्, तर त्यो फुल फुट्यो र धर्ती भइन्
कैलास शिवजीले श्रृष्टि जमाया भनिसकेपछि सूरदासले
यसै सिलसिलामा एक सुरले सवाई फाउदै लैजान्छ :-

सिरि भगवान प्रभु बिस्नु भगवान ।
विस्नुका मुखबाट बर्माज्यू भ्यान
बर्माज्यू सोजा भरी ध्यान
राजा लोग दियो प्रभू अन्त कान
हरिहर भगवान न्याउरनी माया
विस्नुका कुलबाट वैस्य भयान
वैस्यलाई दियो पञ्च वेपार
वर्माका पैरबाट भया प्रभु शिल्पकार

इत्यादि सवाई सूरदासले गाएकोलाई वैतडी समाजले
पुराण जतिकै मानी आदर गर्दछन् । बैतडीको नाउं
पहिले बहुतडी थियो । बहुको हावा र तडीको अर्थ

अडिनु हुनाले त्यो पर्वतै पर्वतले सिंगारिएको जिल्लालाई
हावा अलमलिने ठाउं भन्नामा सत्य सिद्ध हुन जान्छ ।
आध्यात्मिक दृष्टिकोणले बैतडीलाई मुक्ति मिल्ने पुण्यभूमि
हो भन्ने पनि जनविश्वास छ । यहाँको दारचूलाको नाम
प्राचीन कालमा धारचूला भनेर पुकारिन्थ्यो । यो धारचूला
पनि भीमसेनलाई तीतेफापरको रोटी खुवाउन बसिष्ठ
ऋषिले बसालेको चूलो भन्ने लोकको भनाइ छ ।

यसरी जंगली अवस्थादेखि नै मानवजातिको हृदय-
बाट स्वतः स्फुरित भएर बाहिर निस्केका भावनामय
गीत र चलनचांजाहरू आत्मसचेतन नभएर अचेतनको
पर्दाभित्र गुम्निरहेका थिए । यी सारा लोकसंस्कृतिका
कलाहरू अन्धकार हृदयको गुफाबाटै उदित भएका छन् ।
शताब्दीदेखिको गंगाको जलजस्तो बनेर निस्केको अभिनय
र कला लोकको हृदयसा टाँस्सिएर आएको छ । यही प्राचीन
लय र अभिनय हाम्रो जीवन र सम्पत्तिको गजुर हो ।